

STUDII ȘI ARTICOLE

SOLIDARITĂȚI ETNICE ÎN EVUL MEDIU — SECOLELE XIII—XVI (I)

I Considerații introductive și metodologice

Oamenii, ca ființe sociale, au trăit din cele mai vechi timpuri grupați în diferite comunități, în structuri înglobante, în funcție de care și-au definit statutul și rolul în societate. În general, aceste structuri comunitare sau forme de solidaritate umană, fiind istoricește determinate, s-au modificat, s-au transformat în funcție de durata existenței condițiilor care le-au generat. Între aceste condiții, cea mai cuprinzătoare, mai obiectivă este orînduirea social-economică, privită în acord cu epoca istorică adiacentă. Din acest punct de vedere, formele de comunitate, grupurile de oameni legați între ei printr-un anumit specific au caracteristici de neconfundat în orînduirea feudală, corespunzătoare, în linii mari, epocii medievale, aceste caracteristici persistînd chiar și în cazul solidarităților care, prin natura lor și prin unele trăsături, par să aibă ori au aceeași esență de-a lungul mai multor formațiuni social-economice. Lumea medievală s-a remarcat, cu puține excepții în cadrul ierarhiei sociale, prin atenuarea și diminuarea individualismelor și individualităților în fața spiritului corporativ, prin încurajarea sau prin impunerea spiritului de obediență, de supunere în fața divinității și a mărimilor pămîntești. Pe de altă parte, inegalitățile și inechitățile, subordonarea sau repudierea noțiunii de drepturi în fața celei de privilegii au favorizat particularismele de grup și conturarea de timpuriu a unei conștiințe a apartenenței la un grup sau la altul, în cadrul imobilismului și stagnării care dădeau măsura acelei lumi. Deplin conștient de acest fapt, Lucien Febvre, lansînd principiul „Nu omul, niciodată omul, ci societățile umane și grupele organizate”¹, viza orientarea anchetei istoriografice spre masele de oameni, spre colectivitățile care, mai întotdeauna, subsumează indivizii, îi aliniază idealurilor lor.

În acest noian de grupări și grupuri umane² se impune desigur, în vederea studiului, o încercare de tipologizare, de clasificare, bazată pe

¹ L. Febvre, L. Bataillon, *La Terre et l'Évolution humaine (Introduction géographique à l'Histoire)*, Paris, 1922, p. 201.

² J. Dhondt, *Les „Solidarités” médiévales. Une société en transition: La Flandre en 1127—1128*, în „Annales”, 1957, an 12, nr. 4, p. 529—560. R. Mandrou, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique (1500—1640)*, Paris, 1961, p. 112—190.

criterii ferme. În funcție de aria de cuprindere, de numărul celor grupați, se pot distinge următoarele „solidarități”: familia (și căsătoria), parohia, comunitățile de călugări (mănăstiri, ordine călugărești) și de canonici, universitățile, așezarea rurală, așezarea urbană, târgul (în cadrul lor corporațiile pe meserii și grupuri de meserii — bresle, ghilde etc.), provincia, ordinul, liga, starea, clasele sociale, statul, gruparea în jurul monarhiei (dinastiei), comunitatea de tip etnic, creștinătatea, păgânătatea etc. Tot sub aspect formal, înlocuind criteriul cantitativ cu cel al duratei, se poate ajunge la următoarea dihotomie: comunități durabile, perene (satul, orașul, clasa socială, starea, comunitatea religioasă, unitatea de tip etnic etc.) și comunități ocazionale, de conjunctură (grupări în funcție de vîrstă, sărbătoare religioasă, izbucniri violente — răscoale, războaie etc.). Din punct de vedere al conținutului, în spiritul unei clasificări calitative, se pot distinge: a) solidarități bazate pe realități social-economice (apartenența la o clasă socială, la o asociație legată de profesiune, la o ligă comercială orășenească, la o entitate fiscală, la domeniul feudal în vremea economiei naturale etc.); b) solidarități cu bază social-juridică și politică (legăturile feudo-vasalice, familiaritatea, care duc la formarea acelei „case” a seniorului, ordinul, liga, starea, statul, gruparea în jurul dinastiei etc.); c) solidarități de tip religios și eclesiastic (parohia, mănăstirea, ordinul călugăresc, comunitatea de canonici, episcopia, erezia, cruciada, catolicismul, ortodoxia, protestantismul etc.); d) solidarități rezultate din așezarea geografică — teritorială, din vecinătate (obștea — satul, târgul, cvartalul, orașul, provincia, țara etc.); e) solidarități etnice; f) solidarități bazate pe rudenie, pe un strămoș comun (pe legătura de sînge); g) solidarități rezultate din unitatea culturală, din tradiție, din evoluția istorică etc. Desigur, aceste grupări de oameni în evul mediu se pot clasifica și în funcție de valoarea, frecvența, tăria lor, altfel spus, în raport cu importanța lor pentru societatea feudală. Ierarhizarea valorică este cu mult mai dificilă, în stadiul actual al cunoștințelor și implică, în consecință, o serie de riscuri. Înainte de a risca formularea unei soluții, inclinăm să relevăm două — trei poziții în acest sens, sugerate de alți autori. Astfel, s-a spus că omul medieval, în raport cu altă colectivitate (adesea și în raport cu alt om), nu apare ca individ, ci ca membru al unei colectivități. Din acest punct de vedere, la diferite niveluri sociale — seniorial, orășenesc, țărănesc — el se definește, în primul rînd, prin apartenența la o stare. În funcție de starea din care face parte, individul se îmbracă, simte, gîndește, se comportă etc., de aceea, fiind cea mai durabilă, starea este și solidaritatea cea mai puternică a lumii medievale³. În strînsă legătură cu starea, deși cu altă încărcătură semanticală, este clasa socială, socotită, în acord cu abordarea materialist-dialectică și istorică, solidaritatea determinantă și în lumea medievală. Pe de altă parte, în condițiile atașamentului nețărîmurit al omului medieval față de religie, s-a apreciat, pe bună dreptate, că „o mentalitate medievală aproape că s-ar putea defini prin imposibilitatea de a se exprima în

³ Fl. Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, 1974, vol. VII, p. 79.

afara referințelor religioase⁴,⁴ sugerându-se indirect, primatul comunității creștine (în cazul Europei) în fața comunităților de altă factură. Prin fraza ilustrativă: „Eu sînt mai întîi creștin, apoi burgund și numai în al treilea rînd francez“, un alt exeget pare să încline spre aceeași soluție⁵. Pe de altă parte, credința musulmană se dovedește a fi avut un rol fundamental în agregarea lumii otomane și apoi în geneza unității turcești, de vreme ce, încă de timpuriu, conștiința islamităţii marca o lume separată și mîndră de originalitatea și solidaritatea ei⁶. Mai concret, s-a subliniat, de pildă, că religia musulmană a insuflat și o anumită unitate, ca și un anumit elan turcilor oguzi (selgiucizi)⁷.

Reținînd aceste opțiuni, subscriem la ideea importanței deosebite, în cadrul multor grupări medievale, a solidarităților bazate pe stare, pe clasa socială și pe sentimentul religios, dar subliniem totuși relativitatea ierarhizărilor și a clasificărilor. Acestea, oferind claritate, precizie și sistematizare, în mod implicit abstractizează, privind realitatea de bogăția și vitalitatea aspectelor particulare. De aceea, nici nu am lărgit sfera posibilităților de clasificare (de ex. comunități bazate pe aderență benevolă față de comunități în care se intră prin naștere sau în alt mod obligatoriu, solidarități conștientizate în raport cu altele, care țin de cutumă, de imuabil sau de firescul vieții și care nu dobîndesc decît tîrziu sau deloc reflecție mentală etc.), considerînd că și ordonările încercate de noi sînt departe de rigoarea pretinsă. Spre pildă, familia se întemeiază pe rosturi social-economice, dar și biologice, spirituale și, în evul mediu, chiar religioase, așa cum solidarizarea în cruciadă ascunde sub aparența religioasă interese economice, politice, militare, iar obștea sătească se revendică din tradiția unui strămoș comun (sau unor strămoși comuni), însă se bazează mai ales pe rînduiele economico-sociale precise. Oricum ar sta lucrurile, este cert că într-o asemenea societate complexă ca cea medievală, individul apare în majoritatea ipostazelor sale de viață ca membru al unei sau mai multor colectivități. Cum acest mod de viață solidar al oamenilor este o permanență a istoriei și, în ciuda unor fenomene de înstrăinare apărute în anumite societăți și perioade, spiritul de comuniune, de comunitate ne însoțește pînă la contemporaneitate, socotim aceasta ca o parte a esenței umane care merită din plin și o tratare istorică. De asemenea, considerăm că înainte de o analiză inter- și pluridisciplinară globală a solidarităților din evul mediu, știința istorică trebuie, în ciuda numeroaselor interferențe existente, să le studieze autonom și detaliat, oferind materialul faptic necesar reconstituirii întregului. Pe de altă parte, există solidarități sau comunități, grupări sau unități intim legate de structura și mentalitatea omului contemporan, dar care au puternice rădăcini în lumea antică, medievală sau modernă și care nu

⁴ J. Le Goff, *Pentru un alt ev mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația evului mediu*, vol. I, București, Edit. Meridiane, 1986, p. 246.

⁵ B. C. Shafer, *Nationalism: Myth and Reality*, New York, 1955, p. 61. Pentru aceeași problematică, vezi idem, *Faces of Nationalism. New Realities and Old Myths*, New York și Londra, 1974, p. 23—55.

⁶ D. Sourdel, J. Sourdel-Thomine, *Civilizația Islamului clasic*, vol. I, București, Edit. Meridiane, 1975, p. 306—307.

⁷ M. A. Mehmed, *Istoria turcilor*, București, Edit. șt. și encicl., 1976, p. 67.

pot fi pătrunse fără o abordare istorică. Într-un asemenea spirit vom înțelege mai deplin și problema solidarităților etnice medievale românești, raportându-ne mereu la un dublu cadru de referință: întâi, un cadru pe orizontală cu două laturi, a) tipologică (locul solidarităților cu bază etnică în rîndul celorlalte solidarități medievale) și b) geografică (locul, specificul solidarităților etnice românești în comparație cu solidaritățile analoge în lumea sud-est europeană și occidentală europeană); în al doilea rînd, un cadru de referință pe verticală, în centrul căruia stă problema: cît și ce datorează aceste solidarități spiritului societății antice și, mai ales, măsura în care acestea vor contribui la geneza solidarităților moderne, naționale.

În sens metodologic, se cuvine să definim termenii fundamentali cu care operăm, mai ales în condițiile unei lipse parțiale de precizie a termenilor în științele socio-umane. Conceptul de etnic⁸ se referă la mai multe forme de comunitate umană: trib, popor antic, popor medieval, națiune etc., care traversează în fapt toate formațiunile social-economice și epocile istorice. Conceptul de etnic pentru orînduirea feudală incumbă realitatea denumită popor medieval, adică, acea comunitate umană anterioară națiunii moderne, ai cărei membri locuiesc pe același teritoriu, au același mijloc de comunicare (limbă comună) și aceeași tradiție culturală (spiritualitate).

În cele mai multe cazuri, se apreciază că membrii unui popor anume, au și convingerea apartenenței la acest tip de comunitate, adică au o conștiință specifică, pe care istoriografia românească a ultimelor decenii a denumit-o îndeobște conștiință de neam. Prin solidaritate etnică medievală înțelegem, în esență, manifestarea concretă și colectivă a legăturilor care-i unesc pe membrii unui popor în diferite ipostaze ale vieții, în anumite situații și regiuni. Prin natura sa, societatea medievală, fărîmitată și conservatoare, predispozează arareori la manifestări globale ale unui popor, de aceea atitudinile de solidaritate etnică sînt, cu precădere, parțiale și locale, dar nu mai puțin semnificative pentru esența unității pe care o presupun și, mai ales, pentru nivelul unității pe care o pregătesc. De aceea, solidarizările pot să însemne activizarea conștiinței de neam, așa cum și această conștiință poate împinge spre acțiuni colective în numele apartenenței la același popor, ca un reflex al dialecticii dintre idee și faptă. Pentru corecta reliefare a acestui gen de realități, credem, împreună cu Fernand Braudel, că, dintre cele trei ritmuri temporale, cel mai potrivit de avut în vedere este cel de-al treilea, anume „durata lungă”, ce corespunde istoriei seculare, orientate spre studiul structurilor (în opoziție cu evenimentialul și conjuncturalul)⁹. Istoria timpului lung pune în lumină cadrele mentale perene, durabile și rezistente în care se derulează viața unui grup uman. Dacă din această perspectivă largă, multiseculară chiar, ferită de superficialitate, de înregistrări fortuite, de manifestarea unor emoții izolate, vom putea surprinde serii numerice și

⁸ D. Petcu, *Conceptul de etnic. Eseu metodologic*, București, Edit. șt. și encicl. 1980, passim. Șt. Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, Edit. Minerva, 1986, p. 193—194.

⁹ F. Braudel, *Histoire et Sciences sociales. La Longue durée*, în „Annales”, 1958, an 13, nr. 4, p. 725—753.

calitative, în care etnicul să-și găsească formele specifice de manifestare, atunci și solidaritățile pe această bază se vor releva ca realități incontestabile.

Se mai cuvin lămurite și alte probleme de terminologie. În istoriografia occidentală, ca și în lucrările românești de dinainte de anii socialismului, termenii de *național*, *națiune*, *naționalism* se folosesc și pentru evul mediu, cu un înțeles similar ca esență sensului lor din epoca modernă, precizându-se însă de cele mai multe ori și deosebirile inerente. În același sens, chiar în unele lucrări cu această temă, publicate în limbi de circulație europeană (franceză, engleză etc.) de autori contemporani din țările socialiste, se folosesc aceiași termeni (*națiune*, *național*, pentru realități medievale, pe de o parte datorită consacării lor ca atare în aceste limbi, pe de alta, datorită relativei paupertăți a unora din aceste limbi în termeni care să denumească unitatea etnică medievală¹⁰. În altă ordine de idei, chiar și în unele istoriografii din țările socialiste, după depășirea unei perioade de reduccionism economico-social și trecerea la o analiză sistemică globală, își face tot mai mult loc conceptul de *națiune medievală*, cu întreg complexul său semantic, de la înțelesul de stare privilegiată pînă la cel de grup etno-lingvistic unitar, privit ca prolog al națiunii moderne. Din această perspectivă este cert că, în spiritul progresului istoric, ceea ce obișnuim să numim popor medieval are mai puține note comune cu poporul antic (deși în ambele cazuri folosim termenul de *popor*) decît cu națiunea modernă. În lucrare însă, pentru a evita unele confuzii, vom utiliza cu precădere, termenul de *popor*, urmînd ca în unele situații, cînd cuvîntul *națiune* va avea alt sens decît cel de grup privilegiat sau de stare privilegiată, să marcăm faptul prin ghilimele sau printr-o explicație.

Demersul nostru mai necesită o lămurire și o motivație. De ce am ales tratarea solidarității etnice, cînd cei mai mulți autori nu o plasează printre cele fundamentale, determinante în evul mediu? O explicație ar fi convingerea noastră că deși, la început nu are aceeași pondere ca, de pildă, unitatea religioasă, sau de stare, solidaritatea etnică se manifestă, fie și latent, imediat după desăvîrșirea etnogenezei și dobîndește, pe parcurs, cel puțin aceeași importanță ca și grupările pe alte baze, pomenite mai sus. Ba mai mult, aceste grupări ajung, la apogeul și spre finalul evului mediu, să se subordoneze unității etnice și să contribuie la întărirea acesteia. Pe de altă parte, interesul sporit pentru națiune, ca și rolul fundamental al națiunii ca solidarizare între oameni în epoca noastră au spulberat definitiv unele aserțiuni care tindeau să nege sau să minimalizeze antecedentele acestei forme de comunitate umană și au scos la lumină temeiurile adînci ale acestui fenomen. În concluzie, considerăm că studiul solidarităților etnice medievale conduce implicit spre cunoașterea mai veridică, mai completă a acelei lumi, precum și spre în-

¹⁰ J. Huizinga, *Men and Ideas. The Ancient History, the Middle Ages, the Renaissance*, New York, Evanston și Londra, 1970, p. 98—107. Poate nu este vorba atît de paupertate, cît de neuzitarea unor termeni în anumite limbi, de necăutarea lor, datorită persistenței unor clișee etc.

telegerea mai deplină și mai generoasă a specificului național contemporan, a locului debindit de națiunea română de-a lungul istoriei în concertul națiunilor europene.

II. Solidarități etnice medievale în occidentul și centrul Europei

Încă în prima jumătate a secolului al XX-lea, puțini erau istoricii care admiteau, chiar pentru occidentul Europei, prezența sentimentului unității etnice și manifestarea acestuia prin atitudini, prin comportament în evul mediu. Waldemar Mitscherlich declara în 1929: „Nici structurile politice și economice, nici organizarea spiritelor sale nu permiteau evului mediu să producă ideea de naționalism“¹ iar Robert Michels constata drastic în 1913 că „evul mediu nu cunoaște sentimente naționale“². Fr. Meinecke își imaginează „națiunile“ de-a lungul vremurilor trecute într-o existență vegetativă, într-o stare de somn, cu momente, începînd din evul mediu, „cînd ele deschid deja un ochi“³. În același spirit, H. Kohn susține că „din antichitate pînă la Revoluția Franceză nu se vede decît incubăția ideii naționale“⁴. Ultimele două opinii fac unele concesii „ideii naționale“, receptînd-o în dezvoltarea sa genetică progresivă de-a lungul timpului. Neacceptarea antecedentelor naționale înainte de epoca modernă a fost explicată prin predominarea altor solidarități, bazate pe noțiuni și norme religioase. S-a susținut că viața feudală se desfășura fie în cadre locale, fie în cadru universal, unitatea etnică neavînd rol și rost în această structură⁵. Pe de altă parte, într-o anumită perioadă de dezvoltare a istoriografiei materialist-dialectice și istorice, sub impresia solidarității internaționale de clasă, care a dominat epoca modernă și contemporană și sub impulsul accentului internaționalist, a fost minimalizat rolul națiunilor, al comunităților anterioare pe baze etnice. Ultimele cercetări nu au negat importanța factorului religios — spiritual sau a factorului economico-social în gruparea oamenilor evului mediu, dar au arătat că societatea acelei vremi nu poate fi înțeleasă fără analiza solidarităților etnice. Johan Huizinga atrăgea atenția că, deși termenii de patriotism și naționalism au apărut în secolele XVIII și, respectiv, XIX, fenomenele și procesele pe care acești termeni le incumbă ca esență sînt mult mai vechi,⁶ iar K. F. Werner nota în aceeași vreme că nu neapărat absența „națiunilor“ caracterizează evul mediu, că lumea creștină nu înseamnă atît universalism, cît existența unei religii comune mai multor „națiuni“, a unei religii care nu se identifică însă cu statele și popoarele⁷. Cu toate acestea, s-a remar-

¹ K. F. Werner, *Les nations et le sentiment national dans l'Europe médiévale*, în „Revue Historique“, 1970, nr. 496, (oct.-dec.), p. 285.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, p. 286.

⁶ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 99 (vezi nota 10, cap. I).

⁷ K. F. Werner, *op. cit.*, p. 286.

cat, pe bună dreptate, că este adesea dificil să izolezi sentimentele și manifestările etnice de celelalte, că variatele loialități trec imperceptibil una în alta. Același individ poate simți sincer diferite loialități — religioasă, feudală, de clasă, „națională“ — în același timp, una putînd-o domina pe alta la un moment dat⁸.

Pentru a găsi cele dintii manifestări ale solidarităților de tip etnic, istoricii au coborît în timp pînă după finalul etnogenezelor, adică pînă prin secolele VII—IX, dar nu au găsit tocmai ceea ce căutau. Chiar și în veacul X ne situăm departe de o Franță locuită în toată întinderea ei de francezi. Istoricul cel mai precis al epocii, Flodoard din Reims, notează clar diferitele popoare care locuiau în Galia: francii, burgunzii, aquitanii, bretonii, normanzii, flandrensii etc.⁹. Aimoin de Fleury descrie pe gasconi ca pe un popor străin și nu-și ascunde disprețul pentru aquitani, pe care-i judecă din perspectiva unui franc¹⁰. Cînd Thietmar de Mersebourg își arată neîncrederea față de „galii cei ușuratici și nestatornici“, el nu vorbește de fapt de francezi, ci de oamenii din Renania și din Lorena și de rolul lor în statul ottonian¹¹. Abia în veacul al XII-lea, un spirit cultivat, în avans față de epoca sa, anume Guibert de Nogent, dezvoltă teoria „solului francez“¹². El spune fără ezitări că un prinț normand, Boémond, puternicul Italiei de sud, era un *Francus*, pentru că venea din Normandia, care era o parte a Franței (*quam Franciae partem esse constat*). Acești termeni anunță noul sentiment francez și noua solidaritate bazată pe unitatea teritoriului Franței. University Library Cluj

Dar asemenea exemple nu trebuie să ne entuziasmeze prea ușor. Se pare că încă urile rămîn profunde între cei de *langue d'oïl* și cei de *langue d'oc*, între francezi și normanzi, între normanzi și bretoni, între francezi și burgunzi. Cel mai mic incident declanșează formarea de tabere, un torent de injurii și o ploaie de lovituri¹³. Totuși diviziunile politice ale Sudului (Midi) au subminat unitatea „patriotismului meridional“, conducînd cu timpul la o reală solidarizare franceză.

Din secolul al XII-lea, „naționalismul european are o istorie continuă“,¹⁴ în sensul unei creșteri progresive, neîntrerupte spre ceea ce va însemna unitatea pe baze etnice moderne. Solidaritățile se forjează și în mediul universitar, unde, pe temeiul dorinței de cunoaștere, se întemeiază acele comunități ale magiștrilor și discipolilor lor. În mod firesc, aceste *universitates*, prin natura lor, ar trebui să fie și sînt într-un anumit sens „internaționale“, în ideea că grupează reprezentanți ai diferitelor popoare și state (provincii), animați de necesitatea studiului. Dar, dincolo de aceasta, studenții și chiar magiștrii celor dintii universități se grupau în interiorul acestor instituții după criteriul diferitelor *nationes* din care pro-

⁸ B. C. Shafer, *Nationalism . . .*, p. 88 (vezi nota 5, cap. I).

⁹ K. F. Werner, *op. cit.*, p. 292.

¹⁰ *Ibidem*, p. 293.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 294.

¹³ B. Guenée, *Les tendances actuelles de l'histoire politique du Moyen Age français*, în vol. „Actes du 100e Congres national des societés savantes“, Paris, 1975, philologie et histoire, t. I, p. 55.

¹⁴ H. Koht, *The Down of Nationalism in Europe*, în „American Historical Review“, 1947, 52 (apud. K.F. Werner, *op. cit.*, p. 287).

veneau. Limba latină comună uzitată oficial și idealul cunoașterii, al învățaturii nu reușeau să șteargă deosebiri etnice și limbile din țara de origine. Se nasc, de aceea, rivalități, dispute, tabere generate de deosebirile etnice. În jur de 1220, Jacques de Vitry, în lucrarea *Historia occidentalis*, consemnează mărturii semnificative despre studenții Universității din Paris, care se manifestau în grupări adverse reciproce, nu numai din cauza diverselor principii sau cu ocazia disputelor legate de studiu, dar și din cauza diferitelor regiuni (țări, provincii) din care proveneau¹⁵. Din acest ultim motiv, se divizau, se urau și se desconsiderau unii pe alții, proferînd multe insulte și aruncîndu-și imprudent oprobrii reciproce: pe englezi (*Anglicos*) îi numeau băutori și lingușitori; pe francezi (*Francigenas*), mîndri, dar blegi și efeminați; pe germani (*Teutonicos*), furioși și doritori de a rosti vorbe obscene în fața oaspeților lor la mese; despre normanzi (*Normanos*) afirmau ceilalți că erau superficiali și lăudăroși; cei din Burgundia (*qui de Burgundia erant*) erau reputați ca brutali și proști; bretonii (*Britones*) erau judecați ca frivoli și nestatornici; lombarzii (*Lombardos*), ca zgîrciți, malițioși și lași; studenții din Roma (*Romanos*), răzvrățiți, violenți și din cei care-și rodeau unghiile; sicilienii (*Syculos*) apăreau în ochii altora ca tirani și cruzi; brabantinii (*Brabantos*), sîngeroși și incendiatori; flandrenzii (*Flandrenses*), excesivi și risipitori etc.¹⁶ Este o suită de atribute și caracterizări exclusiv negative, generate de gruparea adversă, rivalitățile fiind bazate pe regiunea sau țara de proveniență, pe originea comună, în funcție de care, în general, erau repartizați studenții pe *nationes*. Este drept că sînt și unele grupuri (*nationes*) provenite din regiuni care nu vor duce la popoare distincte și care, în finalul evului mediu, se vor agrega în state constituite după principiul național, dar, la începutul secolului XIII, diferențele erau atît de mari încît grupurile etnice respective păreau că alcătuiesc popoare de sine stătătoare și stabile. Totuși, modul în care Jacques de Vitry înșiră aceste „*nationes*“ rivale este semnificativ: după cele trei mari popoare cu putere înglobantă, englezii, francezii, germanii, urmează normanzii, burgunzii și bretonii, care se vor socoti nu peste mult timp și francezi, apoi lombarzii, romanii și sicilienii, adică italienii și, în fine, brabantinii și flandrenzii. Universitățile sînt un exemplu de instituții culturale, cu rosturi „internationale“ (ca și biserica medievală) și care duc la fortificarea sentimentelor de apartenență la un anumit popor, prin confruntare directă cu străinul, prin examinare reciprocă și prin necesitatea de a lua atitudine față de ceilalți. La Universitatea din Bologna erau, în 1265, 14 „națiuni“ (franceză, engleză, picardă, burgundă etc.), dar numai din veacul XV se afirmă tendința de a găsi o bază obiectivă a distincțiilor tot mai clare etnice¹⁷. Se vede acest lucru din „Statutul națiunii germanice“ din 1497, în care, în legătură cu chestiunea „ex quibus personis natio nostra consistat“, se dispune fără echivoc: „quod est Teutonicorum natione, id est omnes qui nativam Alamanicam habent linguam“, criteriul lingvistic apărînd hotăr-

¹⁵ R. Romeo, *Italia mille anni. Dall'età feudale all'Italia Moderna ed Europea*, Florența, 1981, p. 135.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 136—137.

ritor pentru solidarizarea în „colegiul națiunii germane“ de la universitatea bologneză. În al doilea rînd, boemii, moravii, lituanienii și danezii, recunoscuți din vechime ca părtași la această grupare, se pot socoti adăugați și ei acelei *natio Teutonicorum*, în virtutea tradiției universaliste imperiale, care în secolele precedente justificase reunirea forțată a atîtor popoare. Dar de acum este evidentă problema relației „naționale“ pe bază lingvistică¹⁸.

De altfel, universalismul imperial ca și cel papal, aflate mereu în conflict, n-au reușit să stopeze evoluția configurației pe baze etnice în Europa. Consolidarea statelor și „națiunilor“ în vest a continuat în mod gradat, după colapsul puterii carolingiene. Prin veacul al XII-lea, Franța, Anglia, Scoția, cele trei regate scandinave și nordice, Aragonul, Castilia, Portugalia, Sicilia etc. își ocupă toate locul ca *unități*, în creștinătatea occidentală. În aceste împrejurări, se utilizează tot mai mult și cuvîntul *natio*, indicînd, la început, o indefinită interrelație de origine, limbă și regiune, uneori cu sens restrîns, cum s-a văzut (burgunzii, bretonii, bavarezii, suabii etc. erau *nationes*), alteleori cu sens larg (francezii, germanii, englezii erau tot *nationes*). *Patria*, ca și *natio* n-au avut semnificație administrativă și inițial, nici politică¹⁹. Dar, cu încetul, variatele relații de dependență din sînul comunității, contradicțiile sociale și opozițiile au influențat restrîngerea și delimitarea conceptului de *natio*. Baza emoției cuprinse în acest termen a rămas aproape totdeauna aceeași în evul mediu occidental²⁰. Cum s-a văzut, adesea acest sentiment se manifestă ca ostilitate și rareori ca și concordie. Englezii îi urau pe scoțieni, danezii pe suedezi, în același fel în care, poate mai puțin violent, francezii de langue d'oïl îi urau pe acvitanii²¹. Pînă și cruciadele, departe de a uni prin credință ceea ce era divizat prin limbă, origine și fidelitate feudo-vasalică, au pus față în față grupuri de străini, revigorînd dușmăniile și rivalitățile fruntașilor popoarelor din creștinătatea latină.

În această complexitate de procese, fapte, evenimente și fenomene istorice, solidaritățile etnice se afirmă ca realități bine conturate în occidentul Europei. Primele disocieri nete, s-au făcut odată cu „Jurămintele de la Strassbourg“ (842), cînd, rostirea și redactarea textelor în *lingua romana* și *lingua tuedesca*,²² marchează consacrarea existenței grupului romanico-francofon față în față cu grupul german. Spre deosebire de Franța, Germania și Italia au cunoscut o fărîmîtare politică marcantă pînă în secolul XIX. În afara acestor puternice particularisme locale, în cele două ultime țări se manifestau și marcante forțe universaliste, în Italia papalitatea (putere spirituală cu accentuate pretenții temporale), iar în Germania „Sfîntul imperiu roman de neam germanic“. Chiar și prin această pompoasă denumire se face net distincția între ficțiunea politică și realitatea etnică. Politica germană imperială, mai ales din vremea Hohenstaufenilor (în primul rînd a lui Frederic I Barbarossa), deși n-a dus la

¹⁸ *Ibidem*, p. 137—138.

¹⁹ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 107.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² B. C. Shafer, *Nationalism ...*, p. 77. R. Romeo, *op. cit.*, p. 140.

conturarea unei unități de acțiune germane în sens etnic, a trezit o reacție de conștiință „națională“ politică la alte state și popoare. Până la urmă o asemenea politică imperială a eșuat, între altele, și datorită forței de solidarizare a popoarelor. John de Salisbury, care folosește și termenul de *furor teutonicus*, se întreabă iritat: „Cine i-a stabilit pe germani să fie judecătorii națiunilor?“ (*Quis Teutonicos constituit indices nationum?*)²³. În Germania, nici monarhia, nici Imperiul n-au fost capabile să funcționeze ca un agent activ, ca un liant al forțelor etnice unitare, pe cale de a formare. Această carență a fost însă înlocuită de literatură, de confesiune, de tradiția antică. Exaltarea virtuților germane în lucrările umaniste ale veacului XV, creația și fapta lui Luther, războiul țărănesc german, descoperirea manuscrisului original al *Germaniei* lui Tacitus, opera lui Poggio Bracciolini etc. au constituit impulsuri benefice pentru manifestarea clară a sentimentului etnic german²⁴.

Și în cazul Peninsulei Italice, manifestările de unitate în numele limbii, teritoriului, tradiției antice, culturii comune își fac loc de timpuriu și tot ca o reacție antiimperială germană. Astfel, bătălia de la Legnano, din 1176, câștigată de Liga lombardă, apare și ca o solidarizare a Italiei nordice împotriva armatelor străine ale lui Frederic I Barbarossa. Se vede acest lucru din scrisoarea lombarzilor către papa Alexandru III: *Nos, pro honore et libertate Italie et Romane ecclesie dignitate servanda...*²⁵. Deci „onoarea și libertatea Italiei“ (alăturate demnității bisericii romane, care conducea, din centrul Italiei, destinele Europei) i-au grupat și condus la victorie pe lombarzi împotriva germanilor. Este adevărat că Italia reprezintă un caz particular, fiindcă din secolul VI în secolul XIX în peninsula nu va fi unitate politică, printr-un stat care să constituie cadrul politic firesc pentru formarea națiunii. Integrarea și fuziunea grupurilor etnice străine (lombarzi, greci etc.) se va termina spre 1100, dar principiul unei politici de unificare statală pe baze etnice nu s-a putut transpune în practică. Nici vechea monarhie lombardă a coroanei de fier, nici regatul sicilian al normanzilor sau statul Hohenstaufenilor, nici aventura franceză care i-a tîrît pe Angevini la Neapole n-au avut punctul de pornire într-o administrație puternică asupra întregii Italii și într-un corolar al unității etnice²⁶. Și politica papală a oprit deliberat o asemenea evoluție a lucrurilor. Totuși, în ciuda facțiunilor și vicisitudinilor, o conștiință generală italiană s-a înfiripat și dezvoltat, transformîndu-se în manifestări concrete. Lupta dusă de orașele — state (adesea aliate) împotriva împăraților germani, care erau priviți ca atare (ca străini), efortul de păstrare a autonomiei, atracția spre papalitate, în vederea unei iluzorii unificări politice a peninsulei, conștiința că șeful bisericii își avea tocmai în Italia propriul scaun, forța ideii de Roma²⁷ au dus încet la agregarea spiritelor și la corelarea acțiunilor italienilor. Denumirile de Roma

²³ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 110.

²⁴ R. Romeo, *op. cit.*, p. 148.

²⁵ *Ibidem*, p. 141. Opoziția față de străinul german este relevată și de M. Berza, *Sentiment national et esprit local chez les Lombards méridionaux aux IXe—Xe siècles*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen“, 1942, XIX, 2, p. 370.

²⁶ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 112.

²⁷ O. Brunner, *Storia sociale dell'Europa nel medioevo*, Bologna, 1980, p. 148.

și Italia nu și-au pierdut niciodată rezonanța unui trecut glorios. Tradiția clasică era aici mai puternică decât oriunde și, în pofida altor forțe centrifugale, ea implica unitatea²⁸. Vocea lui Dante înflăcăra spiritele în sensul patriotismului și al ideii de Italia. Lui Dante i se adaugă Petrarca și mai târziu Machiavelli. Acesta din urmă, în afara devoțiunii livrești pentru Italia, a contribuit practic, prin diplomație și prin ghidul de acțiune (tratatul politic) reprezentat de *Principe*, la o solidarizare în vederea unificării patriei sale²⁹. Această unificare politică nu s-a realizat în evul mediu, dar o *forma mentis* specifică a început să anime acțiunile italienilor,

În Peninsula Iberică, tripla diviziune politică se asociază cu formarea a trei popoare și trei limbi culte deosebite: catalana, castiliana și portugheza. Indubitabil, tardiva unificare dintre Castilia și Aragon va duce la supremația castiliane, deși limba catalană nu va fi eliminată complet³⁰. Dar, dincolo de aspectul lingvistic, conștiința hispanică se naște și se identifică în acțiune, în cadrul a ceea ce s-a numit *Reconquista*. Solidarizarea panspaniolă sub semnul monarhiei, în focul religios și patriotic al războiului secular contra arabilor, înseamnă o strângere a rîndurilor, o individualizare (în raport cu dușmanul și străinul) spre ceea ce va deveni națiunea modernă.

Și peste Canalul Mîneei se semnalează serioase piedici în calea agregării, a unității etnice. Încă din vremea cuceririi normande, se menținuse în Anglia un grup dominant francofon, astfel încît fură necesare alte două secole pentru ca procesul de egalizare între normanzi și anglo-saxoni să sfîrșească prin victoria limbii engleze, ca limbă literară unică, în secolul XIV³¹. O piedică în manifestarea individualității englezilor era și universalismul bisericii catolice. Cu toate acestea, și organizarea ecleziastică, stagnantă și rigidă prin natura sa, a pășit de timpuriu pe calea unui proces de „naționalizare“. În special Anglia s-a îndreptat spre autonomia bisericească încă din secolul XIII³². Papii înșiși, inconștienți de realele semnificații și de urmări, făceau apel la principiul etnic pentru contrabalansarea puterii, în colegiul cardinalilor. Pe de altă parte, John Wyclif, în mediul universitar de la Oxford, își devansa epoca spre finalul veacului XIV, cînd cerea o biserică „națională“, subordonată statului „național“³³. Pe un asemenea fond mai vechi, și în ambianța generală a Reformei, se va ajunge în cel de-al XVI-lea veac, sub Henric VIII, la crearea „bisericii naționale engleze“ (biserica anglicană), prin desprinderea din perimatul universalism catolic. Un cadru de solidarizare a fost, desigur, și monarhia engleză, în sens larg, statul. Etatismul nu înseamnă unitate etnică în evul mediu, dar poate pregăti, favoriza și susține o asemenea unitate, chiar și atunci cînd apar contradicții între instituțiile statale. De pildă în Anglia, se dezvoltă de timpuriu, în opoziție cu puterea regală, spiritul de frondă al parlamentului, care, încă din 1215, îi solidarizează în forme specifice pe cei privilegiați. Pe de altă parte, spre finalul pe-

²⁸ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 113.

²⁹ B. C. Shafer, *Nationalism . . .*, p. 90—91.

³⁰ O. Brunner, *op. cit.*, p. 147—148.

³¹ *Ibidem*, p. 148.

³² J. Huizinga, *op. cit.*, p. 116.

³³ B. C. Shafer, *Nationalism . . .*, p. 83.

rioadei medievale, monarhia a întărit guvernarea centrală, a statornicit instituții naționale, a inițiat codificarea dreptului național englez, a creat o pătură de juriști și funcționari ai guvernării, care erau întotdeauna interesați în protejarea și promovarea intereselor „statului național regal”³⁴. Parlamentul, ostil monarhiei, va susține fervent, cu mijloace proprii, aceleași interese, lărgind însă până la nivel de masă sfera solidarității engleze. Din alt punct de vedere, și în cazul Angliei, antiteza națională este o realitate. Ostilitatea între diferite popoare n-a fost ea însăși cauza marilor conflicte dintre state, așa cum, concret, nici războiul de 100 de ani nu a fost rezultatul diferențelor etnice și al solidarizării politico-militare pe baze etnice. Dar în cursul acestui conflict și ca o consecință a lui, diferențele etnice au crescut, iar loialitățile de același tip s-au accentuat³⁵. Încă John de Salisbury se întreba, cum s-a văzut, „cine i-a pus pe germani drept judecători ai națiunilor”, prefigurând o atmosferă acută din acest punct de vedere în secolele XIV—XV. Francezii erau de mult sensibilizați cu o asemenea problematică. Încă în „Cîntecul lui Roland” se folosește expresia „douce France”. Ideea lui Pierre Dubois, care, puțin după 1300, în două tratate politice, anticipează și reclamă o hegemonie a Franței spre beneficiul creștinătății, a fost socotită o manifestare a unui „naționalism politic” în plină înflorire³⁶. E simptomatic faptul că acest lucru are loc tocmai în vremea lui Filip al IV-lea cel Frumos, care, animat de un „preasumptuos naționalism francez”,³⁷ își exercită ferm autoritatea asupra întregii Franțe și face ca până și papalitatea strămutată la Avignon, să devină, sub multiple aspecte, franceză. Rivalitatea franco-engleză are rădăcini mai adânci, dar războiul de 100 de ani o pune cel mai clar în valoare. S-a explicat că o asemenea rivalitate decurge dintr-un cadru mai larg, al antitezei tradiționale dintre popoarele romanice și germanice, rezultate din contrastul cultural generat de diferențele etno-lingvistice³⁸. Nu credem totuși ca în timpul războiului de 100 de ani să se fi manifestat o rivalitate între poporul francez și cel englez. Nu cele două popoare, unul germanic și unul romanic, au hotărît confruntarea militară dintre cele două țări, confruntare desfășurată pe teritoriul Franței. Însă pe parcursul îndelungatului conflict politico-militar, se vor forja noi solidarități, de factură etnică și acestea vor deveni curînd naționale. Monarhia engleză va fi într-un amplu raport cu țara, la începutul războiului, cînd se năștea un sentiment patriotic la fel de mindru ca și cel francez. Ca un semn în acest sens, după Crécy (1346), limba engleză stopează uzul oficial al francezei,³⁹ într-o vreme cînd contactele cu Franța sînt tot mai directe și mai dese. Tendința de disociere, de desolidarizare, de diferențiere este tot mai clară. Un umanist francez, Robert Gaguin (1433?—1501), constata: „Ar fi mult mai ușor să împaci un lup cu un miel decît un englez cu un francez”⁴⁰. Francois Villon (1431—cca. 1465) scrie o „Ba-

³⁴ *Ibidem*, p. 70.

³⁵ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 117.

³⁶ *Ibidem*, p. 110.

³⁷ *Ibidem*, p. 113.

³⁸ *Ibidem*, p. 110.

³⁹ R. Romeo, *op. cit.*, p. 145.

⁴⁰ *Ibidem*, B. C. Shafer, *Nationalism...*, p. 89.

ladă contra dușmanilor Franței⁴¹, în care „celui care ar vrea nenorocirea Franței“ îi dorește, între alte calamități formulate pe ton de blestem, „să fie rob la turci“. Se pun astfel, tot în vremea confruntării cu englezii, două popoare în antiteză și se relevă indubitabil sentimentul patriotic francez. Motivul solidarității franceze cu monarhia e net prezent într-un apel adresat de Universitatea din Paris orașului Rouen, în decembrie 1418 (în vremea tragicei perioade inaugurate la 1415, prin înfrângerea de la Azincourt): „Dacă Rouen este luat [de englezi], nu este membru în acest regat care să nu fie slăbit. Și pentru că, așa ca într-un corp natural, când un membru este slăbit sau rănit, sîngele și speranțele de viață din toate celelalte [membre] acolo aleargă... Astfel, forța, sîngele, substanța tuturor membrilor acestui regat trebuie acum să alerge în ajutorul acestui oraș și împotriva vechilor dușmani⁴². Se vede cum, la începutul secolului XV, era un lucru firesc ca Franța și francezii să se solidarizeze cu orice parte a țării și poporului francez. Odată cu apariția Ioanei d'Arc se produce cel mai impresionant moment de unitate populară franceză, în cadrele monarhice și confesionale feudale. Sensul exact al ridicării sale eroice l-a dat Ioana însăși în vremea procesului de condamnare: „Știu bine că ei [englezii] vor fi izgoniți din Franța, afară de cei care vor muri aici; și că Dumnezeu va da izbîndă francezilor împotriva englezilor⁴³. Spre sfîrșitul îndelungatului conflict, confruntarea dinastică, pretextată la început și înțeleasă doar de marii feudali, devenise un adevărat război, național și popular, de eliberare a Franței de sub ocupația engleză. În acest timp, sentimentul patriotic⁴⁴ a atins celelele sacrificiului conștient pentru salvarea țării. În aceste condiții, în sec. XV—XVI se conturează statul francez ca și cadru național de dezvoltare⁴⁵. În timpul lui Henric IV de Bourbon, la cumpăna veacurilor XVI—XVII, solidarizarea națională modernă, pe baze etnolingvistice, este o realitate certă. În fața reprezentanților unei provincii recent obținute, regele explică: „Pentru că dumneavoastră vorbiți limba franceză din naștere, e firesc să fiți supuși regelui Franței. Eu sînt de acord întru totul că limba spaniolă aparține spaniolilor, limba germană germanilor; dar toate regiunile unde se vorbește franțuzește trebuie să fie ale mele⁴⁶. Este o adaptare a principului monarhic și a statului la entitatea și unitatea națională. Aceste realități s-au născut treptat. Solidaritatea franceză crește din ideea de Franța, afirmată de cîțiva clerici din elită în regiunea pariziană la începutul sec. XII, dragă mai apoi în mănăstirile din Paris și din Nord, destul de puternică pentru a reuni la Bouvines pe toți cei de la nord de Loara, asimilată curînd de juriștii meridionali, reîntărită de învățămîntul univer-

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² R. Romeo, *op. cit.*, p. 145—146.

⁴³ *Istoria în apel. Procesele Ioanei d'Arc*, ediție de R. Manolescu, București, Edit. științifică, 1972, p. 120—121.

⁴⁴ G. și Cl. Willard, *Formation de la nation française (du X-e siècle au debut du XIX-e siècle)*, Paris, 1955, p. 37. (Pentru națiunea franceză, mai importantă este lucrarea lui M. Mollat, *Genèse médiévale de la France moderne. XIV—XV-e siècles*, Paris, 1970, p. 138—161).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 43.

⁴⁶ R. Romeo, *op. cit.*, p. 146.

sitar, agresiv proclamată de slujitorii lui Filip cel Frumos, dezvoltată de cinci ori în scrierile pariziene din vremea Valois-ilor, apărută cu arma în mână de țărani picarzi, loreni, normanzi, încetățenită în Berry, Bourbonnais, Auvergne, impusă cu binele și cu răul în Guyenne, Bretagne, atât de complexă, de puternică și de fragilă la începutul secolului XVI⁴⁷. Solidaritatea franceză, după timide începuturi în secolul XII, este deci o realitate puternică, impresionantă în finalul veacului XVII. Am insistat asupra exemplului francez fiindcă, așa ca-n multe alte domenii, acesta a rămas ca model și fiindcă este vorba despre unitatea unui popor romanic, care, în ciuda multiplelor și complexelor diferențieri, are o serie de afinități cu formarea unității medievale românești.

Concluziile se impun de la sine pentru realitățile din occidentul Europei. În evul mediu, este adesea dificilă izolarea diferitelor mobiluri, sentimente care-i animă pe oameni în acțiunile lor. Loialitățile trec imperceptibil una din alta. Același individ se simte solidar (la diferite grade de generalitate și în funcție de împrejurări) din motivație religioasă, feudală, etnică etc. Dar nu este dificil să se demonstreze netemeinicia afirmației că sentimentul etnic și atitudinea adiacentă acestuia erau străine evului mediu. Sînt evidente sensurile etnice ale „națiunii medievale“: solidarități născute direct de pe solul legăturilor bazate pe origine, dragostea pentru locul de naștere, limba comună, aceleași obiceiuri și aceeași morală, credința față de un principe comun. Atît comunitățile locale, cît și universalitatea creștină sînt de fapt realități vii la orice nivel social și de cultură. Dar există și un anumit grad de solidaritate etnică care, în cazul Franței, de pildă, duce la noul stat mare și unificat, ce subminează, pe de o parte, loialismele regionale și locale și pe de altă parte, loialismele mai generale, punîndu-le pe planul secund⁴⁸. Renașterea nu părea să contribuie la acest fenomen. Un anumit cosmopolitism, ca atitudine intelectuală în probleme politice, le era dictat umaniștilor de idealul lor însuși. Dezintegrarea în „națiuni“ a unei lumi, aflate altădată sub semnul benefic, înglobant al Romei, le părea o conturbare a adevăratei civilizații. De aceea, Erasmus, membru al republicii literelor europene, satiriza sentimentul național, deși el numea cu mîndrie Olanda patria sa⁴⁹. Dar Erasmus era mai mult o excepție printre umaniști. Guillamme Budé (1468—1540) ne apare foarte înflăcărat de sentimentul național francez, în ciuda ideilor umaniste profesate sincer⁵⁰.

Se mai cuvine subliniat faptul că, în multe cazuri, forjarea și probarea unității, autoconștiința entității și individualității, realele agregări pe baze etnice s-au făurit în contact direct cu celălalt, cu străinul, aflat și el pe cale de solidarizare. Mai este important de semnalat că identitatea lingvistică și culturală, bazată pe obiceiuri și tradiții comune, pe aceeași origine, apare, pînă prin veacul XV, privată, în general, de semnificație politică. Plecînd din evul mediu tîrziu este posibilă și se realizează o netă evoluție a raporturilor spre valori etno-lingvistice și politice, spre

⁴⁷ B. Guenée, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁸ K. F. Werner, *op. cit.*, p. 296.

⁴⁹ J. Huizinga, *op. cit.*, p. 120.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 120—121.

variatele moduri în care atari raporturi interferă. O asemenea evoluție a lucrurilor ne permite, pentru veacurile XV—XVI, să vorbim în cazul Franței, Angliei, Spaniei, Olandei etc. de națiuni constituite, care, deși vor dobîndi noi trăsături pe măsura înaintării în epoca modernă, au de pe acum clar conturate, pe baza experienței seculare dobîndite, idealul și realitatea unei ferme solidarități.

IOAN AUREL POP

ETHNICAL SOLIDARITIES IN THE MIDDLE AGES —
THE 13th—16th CENTURIES

(Abstract)

The work analyses the various types of medieval solidarities and defines such words as *ethnic* and *medieval nation*. It is shown that in the 13th—16th centuries, besides the social political meaning of a privileged group, the concept of *natio* included the ethnic element based on a common language and territory, the same cultural tradition, the unity round the monarch etc. The author gives examples from western Europe and points out those ethnic elements that grouped the people and individualized the national communities by contrast or comparison. He concludes that the medieval nation had a real existence and served as premise for the active modern solidarities and for the modern nations that came into being in the west of Europe in the 16th century.